

РАДИКАЛЬНА ТЕОЛОГІЯ: ПИТАННЯ «БОГА» В ПОСТХРИСТІЯНСЬКУ ЕПОХУ

Анатолій Денисенко

Східноєвропейський інститут теології, Львів, Україна

«Теологія перебуває в постійному русі між двома полюсами – між вічною істиною, яка лежить в її основі, та тією часовою ситуацією, в якій ця істина має сприйматися» (Пауль Тілліх)¹

Вступ

У цій статті йтиметься про посттеїстичну теологію, яка змогла втілити в собі різні напрями сучасної теології та філософії: від теології «смерті Бога» до новітньої критичної теорії, від марксизму до радикальної теології, від психоаналізу до п'ятидесятництва, від теорій постколоніалізму до виникаючої церкви. Радикальна теологія (РТ) змогла поєднати в собі непоєднуване і через це поєднання вийти на новий рівень рефлексії над християнською істиною. Як ми побачимо з тексту, РТ відкидає хибний дуалізм «ліберальне-консервативне» як в теології, так і в політиці та не схиляється ні до ортодоксії, ані до традиціоналізму. Зважаючи на обмеженість в обсягах роботи, у цій статті концентрується увага лише на теології «смерті Бога», яка лежить у витках РТ і є її характерною рисою.

Сьогодні ми маємо погодитися з тим парадоксом, що сучасна філософія є набагато більш теологічною, ніж сучасна теологія². Що стосується радикальних теологів, то нині вони не мають своєї домівки в наших академічних або теологічних світах, і в той час, коли простір навколо нас просто рясніє радикальними мислителями, радикальні теологи віртуально не видимі. РТ можна зрозуміти як самотній шлях, вона не може стати еклезійною теологією, не може бути прив'язаною до будь-яких сталих норм або традицій³. Радикальне мислення не може просто кидати виклик Церкві або суспільству, воно має йти більш глибоко цього і ставити під питання те, що ми знаємо або називаємо Богом, і все, що претендує на те, щоб виступати абсолют⁴.

¹ Пауль Тілліх, *Систематическая теология. Том 1-2* (М.: Университетская книга, 2000), 11.

² J. J. Thomas Altizer, "Doing Radical Theology," in J. J. Thomas Altizer, *The Call to Radical Theology* (NY.: Synny Press, 2012), 2.

³ Ibid, 3.

⁴ Ibid, 5.

1. Радикальність теології

На початку XXI століття РТ представлена, перш за все, такими постатями, як Славој Жижек (Slavoj Žižek), Джон Д. Капуто (John D. Caputo)⁵ та Пітер Роллінз (Peter Rollins), які, як і їх попередники і послідовники, у котрий раз поставили перед собою завдання розібратися в теологічних і політичних проблемах західного світу. З одного боку, до цього їх підштовхували так звані «нові атеїсти»⁶, з іншого – секуляризація західного євангелікалізму. У цій ситуація неодмінно мала народитися нова теологічна мова як у сфері релігійної філософії, так і у сфері еклезіології. Свою вступну статтю до збірки *The Palgrave Handbook of Radical Theology*⁷, в якій йдеться про загальний фон радикальної теології, Клейтон Крокет і Джефрі Робінс розпочинають з теорії «теології смерті Бога» (феномена 60-х років ХХ ст.), яка бере свій початок з так званої «секулярної тези» (Бог як концепт (у західній культурі) поступово зникає). Основними представниками «теології смерті Бога» у свій час виступали (60–70-і рр.) Томас Альтицер (Thomas J. J. Altizer), Вільям Гамільтон (William Hamilton), Пол ван Бюрен (Paul van Buren), Габріель Ваханян (Gabriel Vahanian), Річард Рубінштейн (Richard L. Rubenstein) та Харві Кокс (Harvey Cox). У 80-х роках постмодерністські теологи Марк Тейлор (Mark C. Taylor), Карл Рашке (Carl A. Rachke) та Шарль Вінквіст (Charles E. Winquist) приєдналися до відголосків «теології смерті Бога», але залучили ще й французький структуралізм і деконструкцію. Пізніше, у 90-х і на початку нульових, континентальна філософія релігії формувалася навколо Джона Капуто, якого ми згадали вище, і його радикальної теології, що її він розбудовував у своїх книгах «Слабкість Бога»⁸ і «Наполегливість Бога: теологія події»⁹.

Автори згаданої статті зазначають, що РТ більш ширше поняття, ніж «теологія смерті Бога». До неї вважають належним різноманіття радикальних теологій, витоки яких можна знайти насамперед у ліберальній теології, що розвивалися після Другої світової війни. Але не тільки в ній. РТ включає в себе різноманітні форми «теології процесу», «радикально нової натуралістичної теології», яка пов'язана з такими іменами, як Альфред Норт Вайтгед (Alfred North Whitehead), Шарль Гартшорн (Charles Harshorne), Джон Б. Кобб (John B. Cobb, Jr.). Можна згадати різноманітні теології визволення з їхнім наголосом на Божий погляд щодо бідних, феміністичну, чорну та інші меншини, яким приділяє увагу теологія

⁵ У цей момент Капуто закінчує працювати над своєю останньою книгою: John Caputo, *In Search of Radical Theology: Expositions, Explorations, Exhortations* (New York: Fordham University Press, 2020), яка має вийти друком наприкінці цього року.

⁶ Нові атеїсти: Річард Докінз, Крістофер Гітченс, Сем Гарріс, Деніел Деннет. Більше див. у: Річард Докінз, Крістофер Хитченс, Стивен Фрай, Деніел Клемент Деннет, Сэм Харрис, *Четыре всадника. Революция атеистов* (М.: Эксмо, 2020).

⁷ Clayton Crockett and Jeffrey W. Robbins, "Background," in Christopher D. Rodkey; Jordan E. Miller (eds.) *The Palgrave Handbook of Radical Theology* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), 15- 32.

⁸ John D. Caputo, *The Weakness of God. A Theology of the Event* (Bloomington: Indiana University Press, 2006).

⁹ John D. Caputo, *The Insistence of God: A Theology of Perhaps* (Bloomington: Indiana University Press, 2013).

визволення, що має справу з пригнобленими і маргіналізованими верствами населення¹⁰.

У своїй статті «Радикальна теологія для майбутнього: п'ять тез» ті самі Робінс і Крокет наводять ключові характеристики радикальної теології, які формують майбутнє теології в цілому. Теологія, яка виникла як з «теології смерті Бога», так і з деяких форм ліберальної теології, кинула виклик ортодоксії більшості традиційних форм теологічної та релігійної рефлексії. Автори, які є частиною діалогу щодо перспектив радикальної теології у США і за їхніми межами, наводять п'ять ключових тез РТ. Вона має бути: 1) постсекулярною; 2) постліберальною; 3) версією політичної або визвольної теології; 4) онто-теологічною теологією; 5) еко-теологією. РТ має бути матеріалістичною в нон-редукціоністський спосіб, що у свою чергу переналаштовує, а не відкидає нашу ідею Бога. Теологічний метод тут, пишуть автори, не є реформаторським або консервативним, а є трансформаційним і радикальним за своєю природою¹¹.

Витоки РТ, перш за все, але не тільки, перебувають у радикалізації вчення Пауля Тілліха¹², з відкиданням будь-якої систематизації, що її запропонував сам Тілліх. У «Мужності бути» (1952) він пропонує вийти за межі теїзму. Тілліх наводить приклад трьох видів теїзму. Перший теїзм – це таке собі розмите поняття Бога. Нема чітких меж того, що мається на увазі під терміном «бог». Ідея Бога використовується для навіювання абстрактного благоговіння. Ім'я Бога розглядається як поетичний або прагматичний символ, який висловлює глибокий емоційний стан або моральну ідею. Другий вид теїзму це те, що ми називаємо боголюдським спілкуванням. Він указує на ті елементи юдео-християнської традиції, які підкреслюють особисті стосунки людини з Богом. Цей теїзм робить акцент на персоналістичні моменти Біблії, особливо це помітно в протестантських ученнях. Для нього важливим є особистий образ Бога. Теїзм у цій інтерпретації не є вже містичним боком біблійної релігії і історичного християнства. Третє значення теїзму є суто теологічним. Теїзм, як і теологія, залежить від релігійної субстанції, яку він концептуалізує. Цей теїзм розвиває так звані «докази буття Бога» і намагається побудувати доктрину про дві постаті Бога, кожна з яких має власну реальність, самостійну, не залежну від іншої¹³.

Рішення Тілліха полягає в тому, що теїзм у його першому вигляді потрібно подолати з тієї причини, що він не є суттєвим, другий теїзм – з тієї причини, що він однобічний. А ось третій теїзм потрібно подолати через те, що він хибний. Третій теїзм – це погана теологія. Бог теологічного теїзму є буттям на рівні з іншими буттями, Він є лише частиною загальної реальності: звісно, що найголовнішою, але все ж таки однією з частин, і в цьому плані Він підпорядкований загальній

¹⁰ Більше див. у кн.: Анатолій Денисенко, *Теологія визволення. Ідеї. Критика. Перспективи* (Київ: Дух і Літера, 2019).

¹¹ Jeffrey W. Robbins, Clayton Crockett, *A Radical Theology for the Future: Five Theses*. Palgrave Communications. 20 August 2015. <https://www.nature.com/articles/palcomms201528>

¹² Див., наприклад: Gabriel Vahanian, *Tillich and the New Religious Paradigm* (Aurora: The Davies Group Publishers, 2005).

¹³ Пауль Тілліх, *Мужество быть* (К.: Дух і Літера, 2013), 163-165.

структурі всецілого¹⁴. Він – буття, але не само-буття, і тому підпорядкований суб'єктно-об'єктивній структурі реальності, Він об'єкт для нас суб'єктів. Ми у свою чергу – об'єкти для Нього як для Суб'єкта. Такий Бог позбавляє людину власної суб'єктивності, бо Він є всемогутнім і всезнаючим. У такій схемі Бог є тираном, а людина лише об'єктом, річчю серед інших речей і гвинтиком, який контролюється великою машиною¹⁵. Радикальні богослови під впливом Тілліха відкидають існування Бога як буття і приймають позицію Тілліха щодо Бога як «підґрунтя буття».

2. «Gott ist tot!»

Першою книгою з «теології смерті Бога» (ще одна назва – «християнський атеїзм») була праця французького кальвініста Габрієля Ваханян (1927–2012) «Смерть Бога. Культура нашої постхристиянської ери»¹⁶, що опублікована 1957 року. У цей самий період (з 15 травня по 1 вересня 1957 р.) євангеліст Біллі Грем (1918–2018) проводив велику євангелізацію на арені нью-йоркського Медісон-сквер-гарден. 16-тижневе служіння, яке відвідало понад два мільйони людей, мало назву «Нью-Йоркський крусейд». Успіх цього служіння зробив Грема національним євангелістом і визначив його голосом американських євангеліків на десятки років вперед. Незважаючи на такий «підйом» релігійності у США, вже менш ніж за 10 років, а саме 8 квітня 1966 року, журнал «Тайм» (*Time*) виходить з обкладинкою, на якій уперше за 43-річну історію журналу не було ні ілюстрації, ані фотографії, а стояв лише надпис: «Is God Dead?» («Чи помер Бог?»)¹⁷. Журнал містив дослідження власного редактора релігійної тематики Джона Трускотта Елсона (John T. Elson) щодо появи та розвитку теологічної школи «смерті Бога»¹⁸. Стаття «До прихованого Бога» («*Toward a Hidden God*»), яка починалася фразою «Чи помер Бог?», була однією з найпровокативніших в історії журналу. «Нью-Йорк таймс» (*The New York Time*) назве цю статтю «свідченням 1960-х років про багаторічні соціальні зміни, що трансформують США»¹⁹. Для написання статті було залучено понад 30 іноземних кореспондентів, які взяли близько 300 інтерв'ю, щоб оцінити сучасне мислення про Бога у всьому світі. Провівши дослідження, Елсон вказує на три феномени, які вплинули на сучасне розуміння Бога: секуляризацію, науку, урбанізацію (*secularization, science, urbanization*). Цей випуск, над яким автор працював більше року, приніс для *Time* найбільші продажі за понад 20 років, а редактору надійшло понад 3 500 листів, що теж стало рекордом за всю історію до цього часу. У статті Елсона розглядається зростаюча секуляризація суспільства. У 1960-х роках з'являються секулярні тенденції в інтелектуальному житті,

¹⁴ Там само, 165.

¹⁵ Там само, 166.

¹⁶ Gabriel Vahanian, *The Death of God. The Culture of Our Post-Christian Era* (NY: George Braziller, 1961).

¹⁷ *Is God Dead?* Apr. 8, 1966 <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19660408,00.html>

¹⁸ John T. Elson, *Toward a Hidden God*. <http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,835309,00.html> Apr. 08, 1966.

¹⁹ William Grimes, *John T. Elson, Who Asked 'Is God Dead?' at Time, Dies at 78* <https://www.nytimes.com/2009/09/18/business/media/18elson.html?ref=obituaries> 17.09.2009.

мистецтві та масовій культурі. Але головна увага Елсона була приділена радикальним богословам десятиліття. Так звані «богослови смерті» були у всіх на вустах та створювали нову посттеїстичну теологію. Теологію, в якій відсутній *theos*. Така собі *theothanology*. За свою позицію Альтіцер отримав погрози вбивства і майже втратив університетську посаду. Гамільтон був менш везучим. Теологічна школа Колгрейта в Рочестері (*Colgate Rochester Crozer Divinity School*) загадковим чином «скасувала» теологічну кафедру, яку він обіймав. Але вже невдовзі провідні діячі «смерті Бога», Альтіцер, ван Бурен та Гамільтон, увійшли у світські кола, стали медіа знаменитостями та публічними інтелектуалами.

Не минує і багато часу, як 1969 року «Тайм» вийде з обкладинкою «Невже Бог повертається до життя?»²⁰, а 1976 року, через десять років після того як журнал підштовхнув розвиток РТ, один журналіст з «Річмонд Таймс Диспатч» (*Richmond Times-Dispatch*) зробить висновок, що «для мільйонів церковних американців Бог ніколи не помирав». Ці американці все ще відвідують церкви. Більш того, консервативні християни сьогодні переживають «пробудження». Як наприкінці 80-х, так і тепер голосніше чути не про «смерть Бога», а про повернення Бога і про те, що секулярна теза була хибною. Багато хто вважає, що «смерть Бога» була передчасною. Уважний спостерігач може побачити, що сьогодні ми є свідками безпрецедентного підйому релігії в її фундаменталістській формі. Мегацеркви процвітають. Християнське радіо бомбардує Америку проповідями, які закликають до прийняття «персонального» Ісуса Христа, а популярні служителі, від Джоела Остіна до Ріка Уоррена, досягли сердець мільйонів слухачів через телебачення, Інтернет та інші медіа джерела. Висновок один: релігія в її фундаменталістському прояві повертається як великий бізнес²¹. На фоні повернення такої релігії відбувається і повернення РТ у теологічний дискурс.

Фундаменталістська релігія – принаймні в сучасній домінуючій формі серед євангеліків – стала деструктивною та відчуженою силою в сучасній культурі, чимось, що тепер виправдовує «несправедливу силу пригнічування»²². Бога, релігійних лідерів, політиків та генералів не можна прославляти, писала американська феміністка і католицька мислителька Розмарі Редфорд-Рутер²³. Тут доречними будуть слова Тілліха, який починає свою «Систематичну теологію» так: «Фундаменталізм не має змоги встановити контакт із сучасною ситуацією не через те, що він говорить поза межами будь-якої ситуації, а тому, що виходить із ситуації майбутнього. Дещо кінцеве і минуше фундаменталізм зводить у ранг безкінечного та вічно дійсного. Щодо цього

²⁰ *Is God Coming Back to Life?* Times, Dec. 26, 1969. <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19691226,00.html>

²¹ Daniel J. Peterson, *Resurrecting the Death of God. 1-19* // Daniel J. Peterson; G. Michael Zbaraschuk. *Resurrecting the Death of God. The Origins, Influence, and Return of Radical Theology* (N.Y.: Suny Press, 2014), 2.

²² Ibid, 3.

²³ Rosemary Radford Ruether, *The Death of God Revisited. 23-41* // Daniel J. Peterson; G. Michael Zbaraschuk. *Resurrecting the Death of God. The Origins, Influence, and Return of Radical Theology* (N.Y.: Suny Press, 2014), 26.

фундаменталізму властиві демонічні риси»²⁴. «Теологія смерті Бога» відкидає всі форми релігії, побудовані на «поверненні» до «першого» трансцендентного Буття або до нормативних ідеалів минулого. І хоч Альтіцер ідентифікує себе як постхристиянина (post-Christendom) у тому сенсі, що він стоїть над будь-якими минулими проявами християнства, він все ж таки не називає себе «постхристиянином», а радикальним християнином, який розширює межі радикальної природи християнської доктрини втілення, воскресіння та апокаліптичної повноти Царства Божого²⁵.

Тепер давайте коротко розберемося, що слід розуміти під фразою «Бог помер?» Перш за все ця фраза у вустах теологів «смерті Бога» не була закликком до дії – відмови від Бога. Вона лише схоплювала і фіксувала історичний момент. Описувала досвід відсутності Бога в сучасній культурі. У загальному плані щось особливе трапилося в західній культурі протягом останніх трьох століть, відбулася суттєва зміна людського досвіду. Людина навчилася розуміти світ і почала влаштовувати своє життя поза Богом. Бог помер, але він помер так само, як померла латинська мова²⁶. Якщо подивитися на те, що сталося в американській «християнській» культурі 60-х років і в теології зокрема, то тут Гамільтон знаходить декілька причин тому, що він характеризує як «смерть Бога». Перш за все теологія стала менш значущою дисципліною, ніж вона була до цього. Це значить, що і семінарія, як місце, де проходить теологічна робота, також стала не такою важливою. Як пише Гамільтон, сьогодні студент семінарії більше цікавиться Вулицею, ніж Академією чи Храмом. Підтвердити факт зникнення як теології, так і семінарії з центральної позиції (навіть у сучасній Україні) можна, вказавши на те, де сьогодні відбувається найважливіша протестантська робота по найрадикальніших питаннях. Семінарії показали себе більшою мірою нездатними у створенні інституціональної відповіді на те чи інше запитання. По-друге, теологія в Америці не тільки втрачає престиж, вона змінює свою модель комунікації. Якщо раніше теологія була міцною, повільною дисципліною Книги, академічно спрямованою, загостреною на публікаціях, то сьогодні, через усебічний технологічний розвиток та інформаційний бум, теологія змінює свою природу. По-третє, не існує єдиної згоди щодо того, як діяти в ситуації стрімких змін. Тут Гамільтон наводить приклади чотирьох таборів радикальної думки (нагадаємо, це були 60-і роки ХХ ст.). Перша група, найбільша, все ще відчуває себе неначе вдома в середині екуменічної, бартіанської, неореформатської традиції. Ця позиція стає більш актуальною в дисциплінах, які дотичні до теології, а не в самій теології; як приклад, лібералізм полишив систематичну теологію і «одружився» з психологією релігії або з християнською освітою, так само і неоортодоксія знайде своє майбутнє, писав Гамільтон, в історії доктрин, Старому Завіті та етиці. Друга група складається з бультманіанців та представників нової герменевтики. Під цією вивіскою було зроблено багато роботи у сфері Нового Завіту. З теологічної точки зору це захоплююче, але не дуже стабільно,

²⁴ Тиллих, *Систематическая теология. Том 1-2*, 11.

²⁵ Ruether, *The Death of God Revisited*, 27.

²⁶ Matthew Rose, *Death of God Fifty Years On*. First Things. August 2016. <https://www.firstthings.com/article/2016/08/death-of-god-fifty-years-on>

особливо для крайніх лівих теологів, у таборі яких відбувався помітний рух до третьої та четвертої груп. Третя група тяжіє до нового виду натуралістичної, метафізичної або філософської теології. Тут по-новому осмислюється онтологічний аргумент і розробляється новий погляд на Вітгенштейна, Вайтгеда і Гайдеггера. Хоч, дивлячись на цю групу доволі-таки розумних ентузіастів, зазначає Гамільтон, доходиш висновку, що ліберальна теологія померла. Четверта група – радикальна, яку називають «теологією смерті Бога». Вона характерна втратою не ідолів або Бога теїзму, а саме Бога усталеної християнської традиції²⁷.

Гамільтон порушує декілька ключових запитань: «Що сьогодні значить сказати, що Бог помер? Це такий собі наївний спосіб вказати на традиційні складнощі про святого Бога, коли мова про Нього зодягається в антропоморфні терміни? Може, це щось більше, ніж застереження проти всіх ідолів, усіх божеств, які змодельовані людськими потребами, людськими ідеологіями? Можливо, це позначає те, «що екзистенція не зовсім зручний термін, який описує Бога, те, що про Нього не можна сказати, що Він існує, і може, саме в цьому сенсі Він мертвий?»²⁸ У «Передмові» до книги Ваханяна ельський професор Пол Ремзі (Paul Ramsey) зазначає, що період *post mortem Dei* умовно можна розділити на два періоди, між якими водорозділом проходять дві Світові війни. До цього часу культурна «смерть Бога» значила щось антихристиянське, після і до наших днів «смерть Бога» значить щось повністю постхристиянське²⁹. Ваханян зазначає, що «смерть Бога» є християнським визначенням. Наша культура більше не є трансценденталістською, вона більше сконцентрована на іманентність, вона вже не сакральна, а секулярна, або профанна³⁰. Фундаменти сучасної культури не є ні нехристиянськими, ані антихристиянськими, вони постхристиянські³¹. І ця постхристиянська ера є продуктом християнства³². Для Ваханяна Бог є Цілковито Іншим (Wholly Other) і не може бути втиснутим у космологічну систему, в якій Він є частиною цілого (в сенсі існування на вищому нематеріальному рівні в середині онтологічної системи), навіть коли Його вважають «трансцендентним».

Представником «теології смерті Бога» був і єврейський рабин Річард Рубінштейн, автор книги «Після Аушвіца, радикальна теологія і сучасний юдаїзм»³³. Він не використовував цього терміна, але зазначав, що «після Аушвіца» неможливо більше вірувати в традиційного Бога юдаїзму. Рубінштейн зазначає, що колись Кьєркегор мав обрати між світом без біблійного Бога і «стрибком віри», той, хто пройшов Освенцим, стояв перед іншим вибором, а саме: чи погоджуватися на

²⁷ Willam Hamilton, *American Theology, Radicalism and the Death of God*. 3-7 // Thomas J.J. Altizer; William Hamilton, *Radical Theology and the Death of God* (Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966), 4-6.

²⁸ William Hamilton, *The Death of God Theology Today*. 23-50 // Thomas J.J. Altizer; William Hamilton. *Radical Theology and the Death of God* (Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966), 26.

²⁹ Vahanian, *The Death of God*, xiii.

³⁰ Ibid, xxxii.

³¹ Ibid, xxxiii.

³² Ibid, 6.

³³ Richard Rubenstein, *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1992).

існування Бога, Який «подарував» своєму народу, що згрішив проти Нього, газові камери, або наполягати на тому, що євреї ніколи не зробили нічого такого, за що б вони заслужили такі жакливі страждання більше, ніж будь-який інший народ. Освенцим не був карою, а Бога, Який би бажав наслати таку кару, просто не існує. Інакше кажучи, Рубінштейн погоджується на те, що Альбер Камю назвав «відвагою абсурду», обравши жити відвагою в безглуздому всесвіті, а не віру в Бога, Який здатен послати своєму народу Освенцим³⁴. Його позиція звучала так: хай краще мене відкине мій народ, ніж я визнаю, що цей народ заслужив Освенцим. В'язень Освенцима і нобелівський лауреат Елі Візель не до кінця погоджувався з Рубінштейном і всією «теологією смерті Бога». Якщо перші говорять про Бога, а точніше про його смерть, то Елі Візель уважав, що про Бога не потрібно говорити взагалі. Слід говорити про людей, які вірять або не вірять в Бога. Філософію відкидання Бога відстоюють не ті, хто вижив у Освенцимі. Ніхто із захисників цієї теології не був там. Всі розбіжності, занепокоєння, непорозуміння стосуються саме людей³⁵. Юдейська тематика в контексті «теології смерті Бога» це окреме велике питання. Нагадаємо лише слова Вільяма Гамільтона, який писав, що віруючий юдей це людина, яка має Бога, але не має Христа, протестанти, які належать до «теології смерті Бога», це люди, які не мають Бога, але принаймні мають Месію³⁶.

Не можна оминати і той факт, що у свій час «теологія смерті Бога» надихнулася деякими думками протестантського пастиря і теолога Дитриха Бонгеффера. Ми не будемо детально зупинятися на текстах Бонгеффера, зважаючи на те, що деякі моменти його пізньої теології ми вже висвітлювали в одній зі своїх попередніх статей³⁷ і в «Післямові» до українського перекладу його книги «Спротив і покора»³⁸. Зазначимо лише те, що «теологія смерті Бога» якоюсь мірою вважається радикальним продовженням пізніх думок Бонгеффера. У РТ спостерігається відродження інтересу до його «Листів та нотатків з-за ґрат». Його афоризмами захопилися англійські й американські богослови постбартіанського періоду, які поставили собі завдання завершити розробку програми, яку запропонував Бонгеффер, а також розірвати межі неортодоксальної традиції та біблійної теології³⁹. Ці теологи були однією з перших груп християнських мислителів, які підійшли серйозно до листів і нотатків Бонгеффера, які він писав останніми роками свого життя, перебуваючи у в'язниці, і поставилися до них як до важливих теологічних текстів. Вони взяли його ідеї «повнолітнього світу» та «безрелігійного християнства» за основу,

³⁴ Ричард Рубінштейн, *О возможности веры после Холокоста*. 453-471 // Джон К. Рот; Майкл Беренбаум, *За гранью понимания. Богословы и философы о Холокосте* (Киев: Дух і Літера, 2003), 463.

³⁵ Елі Візель, *Говорить, пишет и хранит молчание*. 472-477 // Джон К. Рот; Майкл Беренбаум, *За гранью понимания. Богословы и философы о Холокосте* (Киев: Дух і Літера, 2003), 475.

³⁶ Hamilton, *American Theology, Radicalism and the Death of God*, 7.

³⁷ Див.: Анатолій Денисенко, *Теология «смерти Бога» и совершеннолетие мира: Ницше, Бонхёффер и радикальный протестантизм XX ст.* 148-157 // Богословские размышления. Спецвыпуск «Реформация 500», 2015.

³⁸ Анатолій Денисенко, «Безрелігійне християнство для повнолітнього світу» як передбачення Дитриха Бонгеффера. 755-764 // Дитрих Бонгеффер, *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат* (К.: Дух і Літера, 2018).

³⁹ Стенлі Гренц; Роджер Олсон, *Богословы и богословие XX века* (Черкассы: Коллоквиум, 2011), 233.

на якій і спробували побудувати свою версію сучасної західної теології. Головною ідеєю пізніх текстів Бонгеффера була спроба пояснити ситуацію, в якій опинився християнин часів Другої світової війни⁴⁰. У такій ситуації християнська теологія мала переінтерпретувати Євангеліє у світлі секуляризації та радикальної людської свободи. Одним із найголовніших аспектів тюремної теології Бонгеффера була віра в те, що Бог є присутнім та дієвим у цьому поцейбічному світі. У ключовій книзі РТ, збірці есе Альтіцера і Гамільтона «Радикальна теологія та смерть Бога»⁴¹, яка була присвячена пам'яті Пауля Тілліха, ми знаходимо статтю про Бонгеффера за авторством Гамільтона. Він писав, що тюремні нотатки цього німецького протестантського мученика є найсерйознішим текстом, який був написаний за останній час і який допомагає нам зрозуміти нову еру, в яку ми рухаємося⁴². Що це за така «нова ера»? – запитує Гамільтон. Це вже не світ екуменічного руху, це і не діалог з мистецтвом, психоаналізом чи політикою. Це світ радикального прискореного темпу секуляризації, збільшення знецінення і безсилля релігії, кінець особливих привілеїв для релігійної людини та релігійних інститутів. Це світ нових форм технологій, мас-медіа, великих небезпек і великих експериментів постцивілізаційного світу⁴³. Бонгеффер – про те, як сказати «так» ХХ століттю і в той самий час яким чином не втратити своєї протестантської ідентичності.

Ще один представник РТ Пол ван Бюрен у своїй ключовій книзі «Секулярне значення Євангелія» (1963), яка присвячена Дитриху Бонгефферу, писав, що проблема теології (60-х) полягає в незвичному використанні мови традиційною релігією. Важливо наголосити, що проблемною в цьому разі виступає не релігія, а саме мова. Структура мови віри викликає труднощі в сучасній людині, коли вона стикається з будь-яким словом, що позначає «трансцендентне»⁴⁴. Ван Бюрен зазначав, що християнин, який розуміє себе як світську людину, може розуміти Євангеліє в абсолютно секулярний спосіб, убачаючи в цьому вираження історичної перспективи. Така людина може відчувати, що емпіричне підґрунтя, яке розкривається через мову віри, не є вже адекватним або прийнятним для віри⁴⁵. Отже, на складні, але актуальні питання Бонгеффера можна відповісти аналізом релігійної мови (*language of faith*). Ван Бюрен уважав, що в цьому нам можуть допомогти філософи, які займаються «лінгвістичним аналізом», який є більше методом, а не філософською доктриною. Цей аналіз прояснює значення того чи іншого твердження, досліджуючи природу його щоденного використання⁴⁶.

⁴⁰ Більше див. у: Денисенко, «Безрелігійне християнство для повнолітнього світу» як передбачення Дитриха Бонгеффера.

⁴¹ Thomas J.J. Altizer; William Hamilton, *Radical Theology and the Death of God*. (Indianapolis Bobbs-Merrill Company, 1966).

⁴² Hamilton, *Dietrich Bonhoeffer*. 113-118 // *Radical Theology and the Death of God*, 114.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Paul M. Van Buren, *The Secular Meaning of The Gospel Based on analysis of Its Language* (NY: The Macmillan Company, 1963).

⁴⁵ Ibid, 193.

⁴⁶ Ibid, 3.

Лінгвістичний аналіз, однією з ключових фігур якого був Людвіг Вітгенштейн, пропонує практичні інструменти у вирішенні проблематики в сучасній теології⁴⁷.

У своїй книзі «Світський град» (*The Secular City*) гарвардський професор Гарві Кокс, який стояв трохи осторонь від засновників РТ, також розвиває ідею, яка була дуже близькою до ідей представників «теології смерті Бога» ван Бюрена та Вакхаяна. Його ідея полягає в тому, що «смерть Бога» репрезентує кризу нашої релігійної мови і структури символів, у межах яких термін «Бог» уже давно розуміється не однозначно. Річ не в тім, що цей термін аж нічого не значить для «сучасної людини», навпаки, він має надто багато сенсів для великої кількості людей, що в кінцевому підсумку не полегшує комунікацію, а ускладнює її. Сучасну секулярну людину слово «Бог» бентежить і призводить до непорозуміння. Інтелектуальний світ та сучасна мова роблять це слово дедалі менш і менш зрозумілим. Через те що теологічні та мовні конструкції проростають з конкретного соціокультурного середовища, вони обумовлені характерним для даної епохи *maniere d'être* (способом бути). Це, нехай і частково, переносить проблему «розмови про Бога світською мовою» у сферу політології та соціології⁴⁸. Саме тому Кокс спочатку пише, що в епоху «смерті Бога» майбутнього в теології немає, але потім уточнює, що для того, щоби бути впевненим у цьому твердженні, потрібно зрозуміти, що значить «смерть Бога» і в чому полягає функція теології. Далі він зазначає три різних значення цього твердження. Перше значення нетейстичне, або атеїстичне (тут усе зрозуміло). Друге виникає в контексті культурного аналізу (така собі метафора, яка вказує на те, як розвивається досвід сакрального протягом часу). Третє значення це саме те значення, яке Кокс розбирає в останньому розділі своєї книги, і позначає воно кризу нашої релігійної мови і структури символів, які роблять термін «Бог» якимось неоднозначним⁴⁹.

Попереднє століття, принаймні його друга половина, підтвердило, що наше сприйняття світу постійно політизується, а політичний спосіб осмислення реальності стає головним, витісняючи метафізичний. Як би це не здавалося дивним, але слово «Бог» продовжує жити більшою мірою серед філософів, які зайняті запереченням Його буття. У цій системі традиційні теологи і проповідники також перебувають зовсім не у вигідній ситуації. Із соціологічної точки зору вони стали жертвами історичних перемін та соціальної диференціації. Більшість людей сьогодні ставляться до них, як до антикваріату⁵⁰. Кокс, на відміну від багатьох інших, намагаючись вийти за межі метафізики, не повертається до того, що було до метафізики, а прагне постметафізичної теології⁵¹. Класична метафізика зайшла в глухий кут, і Кокс ще в 60-і роки ХХ століття пише про нову ситуацію

⁴⁷ Ibid, 13.

⁴⁸ Харві Кокс, *Мирской град. Секуляризация и урбанизация в теологическом аспекте* (М.: Восточная литература, 1995), 231.

⁴⁹ Harvey Cox, *The Death of God and the Future of Theology*. 243-253 // Marin E. Marty; Dean G. Peerman (eds.) *New Theology No.4* (NY.: The Macmillian Company, 1967), 244-245.

⁵⁰ Кокс, *Светский град*, 234.

⁵¹ Там само, 238.

в теології⁵². Він вважає, що єдине майбутнє, яке є в теології, — це стати теологією майбутнього⁵³. Як ми після всього цього назвемо Бога? Якщо Бог відкривається нам в мирських подіях, то неважливо, як зміниться слово «Бог» (можливо, навіть і зникне), у майбутньому на запитання «хто є Бог?» відповідатимуть саме ті чи інші історичні події⁵⁴. Може, нашому терміну «Бог» потрібно померти, і це якоюсь мірою пояснить апокаліптичний вирок Ніцше: «Бог помер»?

3. Що нам робити з «померлим» Богом Ніцше?

Нарешті ми згадали того, з кого, по суті, потрібно було починати наше дослідження про «смерть Бога», а саме Фрідріха Ніцше, і підійшли до запитання: а що нам тепер робити з Богом, Який помер, і що зрештою розуміти під «смертю Бога»? Тут нам дійсно знадобиться допомога Ніцше. Як пише Альгіцер, Ніцше можна розуміти як того, хто підвів ризику під західною філософією — остаточною і фінальною реалізацією «смерті Бога»⁵⁵. Коли Ніцше вустами Заратустри проголошує «смерть Бога»⁵⁶, він не просто говорить про процес секуляризації в соціологічному сенсі цього слова, а констатує, що в західній цивілізації відбулися незворотні культурні зміни. Божевільний (який нагадує «божевільного Сократа» — Діогена) з «Веселої науки» вранці на площі шукав Бога серед своїх сучасників, але так і не знайшов Його⁵⁷. Ніцше пише так: «Ви не чули нічого про того безумного, котрий серед білого дня запалив ліхтар, вибіг на ринкову площу і заходився волати: “Я шукаю Бога! Я шукаю Бога!”? Та довкола стояло немало таких, хто саме не вірував в Бога, а тому вони глумилися з нього. “А хіба він загубився? — спитав один. — Чи, може, він заблукав, наче немовля? Може, він нас налякався?..” Безумець із розгону вклинився в гущавину натовпу й, огледівши її проникливим оком, зауважав: “Куди подівся Бог? Я повідаю вам! Ми *вбили Його* — ви і я! Ми всі Його вбивці!”»⁵⁸

Отже, «смерть Бога» позначає радикальний розрив, після якого все стає іншим. Фредерік Депоортере (Frederiek Depoortere), досліджуючи історію західної концепції Бога у своїй книзі «Смерть Бога», звертається до праці Девіда Алісона «Читаючи нового Ніцше»⁵⁹, в якій той вказує на чотири наслідки «смерті Бога». По-перше, якщо теїстичний Бог помер, то це значить, що більше немає абсолюту, або трансцендентного фундаменту, для етики і моралі. Мораль і традиція більше не можуть бути підкріплені всеосяжною, божественною раціональністю.

⁵² Там само, 244.

⁵³ Cox, *The Death of God and the Future of Theology*, 252.

⁵⁴ Там само, 254.

⁵⁵ Thomas J.J. Altizer, *Doing Radical Theology*, 3.

⁵⁶ Фрідріх Ніцше, *Так говорив Заратустра* (М.: ИФ РАН, 2204), 9.

⁵⁷ Фрідріх Ніцше, *Веселая наука. Кн 3-я.* 313-583 // Фрідріх Ніцше, *Полное собрание сочинений* (М.: Культурная революция, 2014), 440.

⁵⁸ Переклад українською Тараса Лютого. Взято з: *Тарас Лютий, Ніцше. Самоперевернення* (К.: Темпора, 2016), 586.

⁵⁹ David B. Allison, *Reading New Nietzsche: The Birth of Tragedy, The Gay Science, Thus Spoke Zarathustra, and On The Genealogy of Morals* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2001) 91-92.

Як показує Ніцше, наша європейська моральність, яка ґрунтується на вірі в християнського Бога, обвалилася. Саме тому Ніцше говорить про смерть морального Бога. Ці висновки, які проходять через усю історію моральності, тепер здаються лише набором умовних договорів, які схильні змінюватися час від часу. Релігія, етика, моральність є історичними і дуже відносними кодами, які організують, регулюють і детермінують людську активність. Вони конвертуються в суспільстві, культурі, які змінюються з часом і за контекстом. По-друге, якщо Бог помер, то ми все ще перебуваємо в Його тіні. Ми живемо в часи метафізичної ностальгії, в еру, яка буде продовжуватися сотні років, яка буде характерна своєю інертністю і тяжінням до теології та метафізики. Після того як Бог помер, ми все ще продовжуємо мислити старими шаблонами. Більш того, залишаються чисельні замітники для старого Бога. Нема сумніву, що найбільш важливим з них є природничі науки і технології, від яких тепер ми очікуємо того спасіння і визволення, яке раніше очікували від Бога. Вже не є новиною, що епоха «в тіні померлого Бога» характерна безмежною вірою в науку. Також різноманітні політичні рухи, моральні процеси та ідеології (хотілось би використати термін «ключові наративи») служать замітником померлому Богу. По-третє, «смерть Бога» вивільняє добу переходу. Людей, які живуть після «смерті Бога», Ніцше описує як тих, кого помістили між сьогоднім і тим, що прийде завтра, і розтягнули в цій суперечності. «Бог помер – але хто *вбив* Його? І це відчуття – що *ми вбили найбільш священного й могутнього* – ще має відвідати певних людей: поки ще надто рано! Воно ще надто слабке! Вбивство вбивств! Ми прокидаємося згубниками! Як утішити себе, будучи головорізом? Як очистити себе? *Чи не має він перетворитися на всемогутнього і найбільш священного поета?* [...] Куди подівся Бог? Що ми накоїли? Невже ми випили море? Якою губкою стерли ми горизонт навколо нас? Як ми могли допустити, щоби стерлася ця вічна чітка лінія, до якої досі сходилися всі лінії та мірки, що досі служили орієнтиром усім архітекторам життя, і без якої не існувало би жодної перспективи, жодного порядку, жодної архітектури? Чи стоїмо ми ще на власних ногах? Чи не *падаємо* ми безповоротно? Униз, назад, убік, у всіх напрямках?»⁶⁰ У статті «“Смерть Бога” як виклик» український філософ Тарас Лютий пише, що в цьому разі смерть асоціюється з утратою твердого ґрунту, вияв якого Ніцше вбачав у потягу до потойбічного. «Думка про “смерть Бога” пов’язана зі стрибком у безодню. Без Бога світ падає в Ніщо, і людина, позбавлена вищого заступництва, мусить самостійно тлумачити сенс життя. Отже, по “смерті Бога” не треба сповідувати стару мораль», – пише Лютий⁶¹.

Багато філософів континентальної традиції інтерпретували заяву Ніцше у світлі смерті онто-теології, про яку писав Мартін Гайдеггер. Кінець онто-теології робить можливим повернення Бога релігії. Постметафізичні пошуки Бога стають дуже актуальними особливо серед французьких філософів. Феноменологія приймає виклик «теологічного повороту» в працях таких філософів, як Емануель Левінас, Жан-Люк Маріон та Жан-Ів Лакосте (Jean-Yves Lacoste). Далі

⁶⁰ Переклад українською Тараса Лютого. Взято з: Лютий, *Ніцше, Самоперевершення*, 588.

⁶¹ Тарас Лютий, «Смерть бога» як виклик. <https://www.verbum.com.ua/03/2020/death-not-part/death-of-god/> 18.03.2020.

настає черга деконструкції, яка також пережила релігійний поворот: перш за все в постаті її засновника Жака Дерріда, а потім, ще більш гучніше, у працях Джона Капуто і в наголосі на наративному характері релігійної традиції, що його зробив Річард Кірні (Richard Kearney). Незважаючи на те що всі ці мислителі були надто різноманітними, вони, проте, поділяли схожу думку, яка полягала в пошуку Бога, Який з'являється після метафізики, а отже, і після «смерті Бога»⁶². Такий оновлений інтерес до релігії серед континентальних філософів видавався багато значущим для теологів. Багато з них, як і багато філософів релігії, розглядали кінець онто-теології як новий шанс для християнства. З плеяди сучасних філософів укажемо тут лише на Джанні Ваттімо (Gianni Vattimo), автора книг «Вірування»⁶³ та «Після християнства», який писав, що теза Ніцше «Бог помер» не є атеїстичним висловлюванням, яке проголошує те, що Бога не існує. Ніцше не міг підписатися під тезою, яка стверджує неіснування Бога, бо тим самим він би претендував на знання істинної реальності. Вислів «Бог помер» слід розуміти як такий собі вказівник на відсутність останнього підґрунтя⁶⁴. У контексті епохи постмодерну це значить таке: саме через те що Бог – останнє підґрунтя, тобто абсолютна метафізична структура реальності, – віднині втрачений, віра в Бога стає знов можливою⁶⁵. Ваттімо ставить запитання: чи дійсно те, що Ніцше називає «смертю Бога» (інакше кажучи, здолання морального Бога), а сучасна філософія закінченням метафізики, без сумніву призводить до завершення будь-якої можливості релігійного досвіду як такого?⁶⁶ Що ж насправді значить «смерть Бога» за Ніцше?

Віра в Бога була дуже потужним фактором раціоналізації та дисциплінування, які дозволили людству вийти з первісних джунглів і сприяли формуванню «наукового» бачення світу, а воно у свій час відкрило шлях технічному прогресу, який дав можливість людині існувати більш легко та безпечно. Можливо, саме тому сучасна «цивілізована» людина вже не потребує віри в Бога, а сама віра розглядається як застаріла та непотрібна кривда. Згідно з Ніцше, саме «віруючі вбили Бога», але це висловлювання слід розуміти не в прямому сенсі, а в тому плані, що полегшилися загальні умови людської екзистенції, які відбулися через раціоналізацію людського існування, витоком якої в кінцевому підсумку і була віра в Бога. Таке полегшення зробило непотрібною та застарілою «граничну гіпотезу» про Вищу Сутність, основу та кінцеву мету світового розвитку⁶⁷. Ніцше в жодному разі не пропонує атеїстичної метафізики, що претендує на адекватний опис реальності, в якій Богу просто не знайшлося би місця. Блез Паскаль писав про відкидання бога філософів (згадати лише його «Меморіал»), Ніцше ж писав про поховання метафізичної основи. Саме смерть такого Бога розчищає підґрунтя для нової життєвої релігії.

⁶² Frederiek Depoortere, *The Death of God. An Investigation into the History of the Western Concept of God* (NY: T&T Clark, 2007), 4.

⁶³ Gianni Vattimo, *Belief* (Cambridge: Politi Press, 1999); Джанні Ваттімо, *После християнства* (М.: Три квадрата, 2007).

⁶⁴ Ваттімо, *После християнства*, 7.

⁶⁵ Там само, 10.

⁶⁶ Там само, 18.

⁶⁷ Там само, 19.

ВИСНОВОК

Нова ситуація «смерті Бога» (відмови від метафізики) показує, що подія християнства — подія абсолютної визвольної і незакінченої інтерпретації — стає більш очевидною тоді, коли відбувається розчинення метафізики, абсолютних істин, а релігійні догмати виявляють себе як частину метафізичного мислення, яке підпорядковане тій самій нескінченній, незакінченій інтерпретації. Тобто розчинення, або «завершення», метафізики, кінець трансцендентності, чи «смерть Бога», — це і є, власно кажучи, подією християнства, що відкривається в історії християнства як християнство, яке відбулося (трапилося)⁶⁸. На прикладі РТ можна побачити, що, зважаючи на «подію» «смерті Бога», сучасна людина вже не приймає ідеї Бога як персонального Бога, або трансцендентного Буття, яке контролює не тільки життя людини, але і людський світ. Сучасна людина сьогодні живе в постхристиянському світі, а сама сучасна епоха не є ні антихристиянською, ані нехристиянською, вона є постхристиянською.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Ваттимо, Д. «Верю, что верю». *Художественный журнал* №63, 2006. <http://moscowartmagazine.com/issue/29/article/515>.
- Ваттимо, Д. *После христианства*. М.: Три квадрата, 2007.
- Визель, Э. *Говорить, писать и хранить молчание*. Рот, Дж.; Беренбаум, М. *За гранью понимания. Богословы и философы о Холокосте*. Киев: Дух і Літера, 2003: 472-477.
- Гренц, С.; Олсон, Р. *Богословы и богословие XX века*. Черкассы: Коллоквиум, 2011.
- Денисенко, А. «Безрелігійне християнство для повнолітнього світу», як передбачення Дитриха Бонгеффера. Бонгеффер, Д. *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат*. К.: Дух і Літера, 2018: 755- 764.
- — —. *Теология «смерти Бога» и совершеннолетие мира: Ницше, Бонхёффер и радикальный протестантизм XX ст.* Богословские размышления. Спецвыпуск «Реформация 500», 2015: 148-157.
- — —. *Теология визволення. Ідеї. Критика. Перспективи*. Київ: Дух і Літера, 2019.
- Докинз, Р.; Хитченс, К; Фрай, С.; Деннет, Д.; Харрис, С. *Четыре всадника. Революция атеистов*. М: Эксмо, 2020.
- Кокс, Х. *Мирской град. Секуляризация и урбанизация в теологическом аспекте*. М.: Восточная литература, 1995.
- Лютий, Т. «Смерть бога» як виклик. <https://www.verbum.com.ua/03/2020/death-not-part/death-of-god/> 18.03.2020.
- — —. *Ницше. Самоперевернення*. К.: Темпора, 2016.

⁶⁸ Джанни Ваттимо. «Верю, что верю». <http://moscowartmagazine.com/issue/29/article/515>. *Художественный журнал* №63, 2006.

- Ницше, Ф. *Веселая наука. Кн 3-я. Фридрих Ницше, Полное собрание сочинений.* М.: Культурная революция, 2014: 313-583.
- — —. *Так говорил Заратустра*, М.: ИФ РАН, 2204.
- Рубенштейн, Р. *О возможности веры после Холокоста.* Рот, Дж.; Беренбаум, М. *За гранью понимания. Богословы и философы о Холокосте.* Киев: Дух і Літера, 2003: 453-471.
- Тиллих П. *Мужество быть.* К.: Дух і Літера, 2013.
- — —. *Систематическая теология. Том 1-2.* М.: Университетская книга, 2000.

ДЖЕРЕЛА АНГЛІЙСЬКОЮ

- Allison, D. *Reading New Nietzsche: The Birth of Tragedy, The Gay Science, Thus Spoke Zarathustra, and On The Genealogy of Morals.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2001.
- Altizer, T. *Doing Radical Theology.* Altizer, T. *The Call to Radical Theology.* NY.: Synny Press, 2012: 1-16.
- Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God.* Indianapolis Bobbs-Merrill Company, 1966.
- Caputo, J. *In Search of Radical Theology: Expositions, Explorations, Exhortations.* New York: Fordham University Press, 2020.
- — —. *The Insistence of God: A Theology of Perhaps.* Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- — —. *The Weakness of God. A Theology of the Event.* Bloomington: Indiana University Press, 2006.
- Cox, H. *The Death of God and the Future of Theology.* Marin E. Marty; Dean G. Peerman (eds.) *New Theology No.4*, NY.: The Macmillian Company, 1967: 243-253.
- Crockett, C.; Robbins, J. *A Radical Theology for the Future: Five Theses.* Palgrave Communications. 20 August 2015. <https://www.nature.com/articles/palcomms201528>
- — —. *Background.* Rodkey, C.; Miller, J. (eds.) *The Palgrave Handbook of Radical Theology.* Cham: Palgrave Macmillan, 2019: 15-32.
- Depoortere, F. *The Death of God. An Investigation into the History of the Western Concept of God.* NY.: T&T Clark, 2007.
- Elson, J. *Toward a Hidden God.* <http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,835309,00.html>. April 08, 1966.
- Grimes, W. *John T. Elson, Who Asked 'Is God Dead?' at Time, Dies at 78* <https://www.nytimes.com/2009/09/18/business/media/18elson.html?ref=obituaries> 17.09.2009.
- Hamilton, W. *American Theology, Radicalism and the Death of God.* Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God.* Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966: 3-7.

- — —. *Dietrich Bonhoeffer*. Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God*. Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966: 113-118.
- — —. *The Death of God Theology Today*. Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God*. Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966: 23-50.
- Is God Coming Back to Life?* Times, Dec. 26, 1969. <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19691226,00.html>
- Is God Dead?* Apr. 8, 1966 <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19660408,00.html>
- Peterson, D. *Resurrecting the Death of God*. Peterson, D.; G. Michael Zbaraschuk. *Resurrecting the Death of God. The Origins, Influence, and Return of Radical Theology*. N.Y.: Suny Press, 2014: 1-19.
- Rose, M. *Death of God Fifty Years On*. First Things. August 2016. <https://www.firstthings.com/article/2016/08/death-of-god-fifty-years-on>
- Rubenstein, R. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.
- Ruether, R. *The Death of God Revisited*. Peterson, D.; G. Zbaraschuk, M. *Resurrecting the Death of God. The Origins, Influence, and Return of Radical Theology*. N.Y.: Suny Press, 2014: 23-41.
- Vahanian, G. *The Death of God. The Culture of Our Post-Christian Era*. NY: George Braziller, 1961.
- — —. *Tillich and the New Religious Paradigm*. Aurora: The Davies Group Publishers, 2005.
- Van Buren, P. *The Secular Meaning of The Gospel Based on analysis of Its Language*. NY: The Macmillan Company, 1963.
- Vattimo, G. *Belief*. Cambridge: Politi Press, 1999.

REFERENCES

- Vattimo, D. "I believe what I believe." *Art Journal* №63, 2006. <http://moscowartmagazine.com/issue/29/article/515>.
- Vattimo, D. *After Christianity*. Moskov: Three Squares, 2007.
- Wiesel, E. Speak, write and remain silent. Roth, J. ; Berenbaum, M. *Beyond understanding. Theologians and philosophers about the Holocaust*. Kyiv: Duh I Litera, 2003: 472-477.
- Grenz, S. ; Olson, R. *Theologians and theology of the twentieth century*. Cherkasy: Colloquium, 2011.
- Denisenko, A. «Religious Christianity for the adult world», as a prediction of Dietrich Bongeffer. Bonhoeffer, D. *Resistance and humility. Letters and notes from behind bars*. Kiev: Duh i Litera, 2018: 755- 764.
- — —. *Theology of the "death of God" and the coming of age of the world: Nietzsche, Bonhoeffer and radical Protestantism of the XX century*. Theological reflections. Special issue "Reformation 500", 2015: 148-157.

- — —. *Liberation theology. Ideas. Critics. Perspectives*. Kyiv: Duh I Litera, 2019.
- Dawkins, R. ; Hitchens, K; Fry, S. ; Dennett, D. ; Harris, S. *Four Horsemen. The revolution of atheists*. M: Exmo, 2020.
- Cox, H. *Secular city. Secularization and urbanization in the theological aspect*. M. : Vostochnaya literatura, 1995.
- Lyuty, T. “Death of God” as a challenge. <https://www.verbum.com.ua/03/2020/death-not-part/death-of-god/> 18.03.2020.
- — —. *Nietzsche. Self-excellence*. K. : Tempora, 2016.
- Nietzsche, F. *The Gay Science*. Book 3. Friedrich Nietzsche, Complete Works. M. : Cultural Revolution, 2014: 313-583.
- — —. *Thus Spoke Zarathustra*, M. : IF RAS, 2204.
- Rubenstein, R. «On the Possibility of Faith after the Holocaust». Roth, J. ; Berenbaum, M. *Beyond understanding. Theologians and philosophers about the Holocaust*. Kiev: Duh I Litera, 2003: 453-471.
- Tillich P. *The courage to be*. K. : Duh i Litera, 2013.
- — —. *Systematic theology*. Volume 1-2. M. : University book, 2000.
- Allison, D. *Reading New Nietzsche: The Birth of Tragedy, The Gay Science, Thus Spoke Zarathustra, and On The Genealogy of Morals*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2001.
- Altizer, T. *Doing Radical Theology*. Altizer, T. *The Call to Radical Theology*. NY.: Synny Press, 2012: 1-16.
- Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God*. Indianapolis Bobbs-Merrill Company, 1966.
- Caputo, J. *In Search of Radical Theology: Expositions, Explorations, Exhortations*. New York: Fordham University Press, 2020.
- — —. *The Insistence of God: A Theology of Perhaps*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- — —. *The Weakness of God. A Theology of the Event*. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
- Cox, H. *The Death of God and the Future of Theology*. Marin E. Marty; Dean G. Peerman (eds.) *New Theology No.4*, NY.: The Macmillian Company, 1967: 243-253.
- Crockett, C.; Robbins, J. *A Radical Theology for the Future: Five Theses*. Palgrave Communications. 20 August 2015. <https://www.nature.com/articles/palcomms201528>
- — —. *Background*. Rodkey, C.; Miller, J. (eds.) *The Palgrave Handbook of Radical Theology*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019: 15-32.
- Depoortere, F. *The Death of God. An Investigation into the History of the Western Concept of God*. NY.: T&T Clark, 2007.
- Elson, J. *Toward a Hidden God*. <http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,835309,00.html>. April 08, 1966.

- Grimes, W. *John T. Elson, Who Asked 'Is God Dead?' at Time, Dies at 78* <https://www.nytimes.com/2009/09/18/business/media/18elson.html?ref=obituaries> 17.09.2009.
- Hamilton, W. *American Theology, Radicalism and the Death of God*. Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God*. Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966: 3-7.
- — —. *Dietrich Bonhoeffer*. Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God*. Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966: 113-118.
- — —. *The Death of God Theology Today*. Altizer, T.; Hamilton, W. *Radical Theology and the Death of God*. Indianapolis: The Boos-Merill Company, 1966: 23-50.
- Is God Coming Back to Life?* Times, Dec. 26, 1969. <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19691226,00.html>
- Is God Dead?* Apr. 8, 1966 <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19660408,00.html>
- Peterson, D. *Resurrecting the Death of God*. Peterson, D.; G. Michael Zbaraschuk. *Resurrecting the Death of God. The Origins, Influence, and Return of Radical Theology*. N.Y.: Suny Press, 2014: 1-19.
- Rose, M. *Death of God Fifty Years On*. First Things. August 2016. <https://www.firstthings.com/article/2016/08/death-of-god-fifty-years-on>
- Rubenstein, R. *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.
- Ruether, R. *The Death of God Revisited*. Peterson, D.; G. Zbaraschuk, M. *Resurrecting the Death of God. The Origins, Influence, and Return of Radical Theology*. N.Y.: Suny Press, 2014: 23-41.
- Vahanian, G. *The Death of God. The Culture of Our Post-Christian Era*. NY: George Braziller, 1961.
- — —. *Tillich and the New Religious Paradigm*. Aurora: The Davies Group Publishers, 2005.
- Van Buren, P. *The Secular Meaning of The Gospel Based on analysis of Its Language*. NY: The Macmillan Company, 1963.
- Vattimo, G. *Belief*. Cambridge: Politi Press, 1999.

Денисенко А. В.

Радикальна теологія: питання «Бога» в постхристиянську епоху

Анотація: Це дослідження розкриває теоретичні положення такої теологічної «течії», як радикальна теологія (далі – РТ). У тексті розглядаються її основні представники, як предтечі, так і ті, хто входив у першу і наступні хвилі розвитку цієї теології, а також проводиться аналіз ключових ідей цього феномена. Автор вважає, що РТ сьогодні є одним із найбільш впливо-

вих феноменів у сучасній теологічній думці, а її представники формують повістку денну в сучасному інтелектуальному полі релігійного дискурсу. Стаття базується на першоджерелах класиків РТ, а також на літературі другого ешелону, в якій наближені до РТ релігійні мислителі описують народження і розвиток цієї теології. Ключові питання, які порушуються в роботі, такі: чи вважати ідеї «смерті Бога» та РТ ворожими або гостинними для християнської теології? Чи може РТ, як західний феномен, що базується на ідеї «смерті Бога» та релятивізмі релігійної думки, є прийнятною в умовах сучасної християнської традиції? Чи може РТ стати адекватною теологічною мовою про Бога після жахів Аушвіца?

Ключові слова: радикальна теологія (РТ), «смерть Бога», постметафізика, *Gott ist tot*, «після Аушвіца», «у тіні Освенцима».

Anatoliy Denysenko

Radical Theology: the Question of «God» in the Post-Christian Epoch

Abstract: Present study reveals the theoretical ideas of such theological «movement» as radical theology (RT). The text examines its main representatives, forerunners and those who were part of the first and subsequent waves of development of this theology, as well as an analysis of key ideas of this phenomenon. Probably RT today is one of the most influential phenomena in modern theological thought, and its representatives formatted the agenda in the modern intellectual field of religious discourse. The article is based on the original sources of the classical works of the RT, as well as on the literature of the second echelon, in which religious thinkers close to the RT describe the birth and development of this theology. The key questions posed in the paper are the following: should the ideas of «death of God» and RT be considered hostile or hospitable to Christian theology? Is RT, as a Western phenomenon based on the idea of «death of God» and the relativism of religious thought, acceptable in the context of our Eastern Christian tradition? What should be the adequate theological language about God after the horrors of Auschwitz and the Holodomor, as genocide of the Ukrainian people?

Key words: radical theology, «death of God», post-metaphysics, *Gott ist tot*, «after Auschwitz», «in the shadow of Auschwitz».

Анатолій Денисенко

Східноєвропейський інститут теології, Львів, Україна

Anatoliy Denysenko

Eastern European Institute of Theology, Lviv, Ukraine

anatoliy.denysenko@gmail.com

Надійшла до редакції / Received 26.12.2020

Прийнята до публікації / Accepted 22.03.2021